

СВОБОДА СЛОВА ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

FREEDOM OF SPEECH AS A LEGAL CATEGORY

Почтовий М.М., д.ю.н., старший дослідник,
заступник директора

*Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Біленко О.В., аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Дана стаття присвячена питанню розуміння свободи слова як правової категорії. Спочатку автор наголошує, що питання реалізації права на свободу слова в українському суспільстві, вільного висловлення своїх думок і переконань набуває сьогодні особливої актуальності, адже вуличні збори, мітинги, протести за останні роки перестали бути поодинокими, простежується стійка тенденція до систематичності такого роду висловлення думок. Встановлено, що в Україні є випадки порушення меж свободи інших людей, коли, наприклад, засобами масової інформації оприлюднюються відомості про захворювання на COVID-19, рак, випадки усиновлення чи встановлення опікунства конкретних людей, зазвичай відомих та публічних персон. Доведено, що це є прямим порушенням інтересів і прав останніх на таємницю особистого життя. Наголошено, що свобода, окремі її прояви обмежуються юридичними нормами у вигляді правових заборон, адже бажання та інтереси людини не завжди збігають із інтересами суспільства, що змушує під впливом існуючих законів чинити так, щоб не порушувати інтересів суспільства. Обґрунтовано, що закріплення права на свободу слова у Конституції України є гарантією його реалізації, а також дотримання й інших суміжних прав на свободу, поряд з цим, у суб'єктів реалізації права на свободу виникають також і юридичні обов'язки, які пов'язані із його використанням у законний спосіб, не порушуючи інтересів інших громадян та не завдаючи шкоди охоронюваним інтересам держави та суспільства. З'ясовано, що у такий спосіб важливі соціальні явища чи процеси набувають статусу правових категорій. Запропоновано правову категорію визначати як юридичний інструмент, який дозволяє проаналізувати та оцінити будь-яке суспільне явище чи процес через призму їх співвідношення (врегульованості) з правом. Насамкінець зазначено, що генеза розвитку правових категорій пов'язана із необхідністю розуміння ролі права у системі інших суспільних явищ, адже правові терміни відображають соціальні потреби у формі правової поведінки людини.

Ключові слова: свобода, право, тлумачення, правова поведінка, нормативно-правові акти, дефініція, обов'язки, заборони.

This article is devoted to the issue of understanding freedom of speech as a legal category. First, the author emphasizes that the issue of the realization of the right to freedom of speech in Ukrainian society, the free expression of one's thoughts and beliefs is gaining special relevance today, because street meetings, rallies, and protests have ceased to be isolated in recent years, and there is a steady trend towards the systematic expression of this kind of opinion. It has been established that there are cases of violations of the freedom of other people in Ukraine, when, for example, the mass media discloses information about COVID-19 disease, cancer, cases of adoption or establishment of guardianship of specific people, usually well-known and public figures. It has been proven that this is a direct violation of the latter's interests and rights to privacy. It is emphasized that freedom and its individual manifestations are limited by legal norms in the form of legal prohibitions, because the desires and interests of a person do not always coincide with the interests of society, which forces us to act under the influence of existing laws in such a way as not to violate the interests of society. It is justified that enshrining the right to freedom of speech in the Constitution of Ukraine is a guarantee of its implementation, as well as the observance of other related rights to freedom, along with this, the subjects of the exercise of the right to freedom also have legal obligations, which are related with its use in a legal manner, without violating the interests of other citizens and without harming the protected interests of the state and society. It was found that in this way important social phenomena or processes acquire the status of right categories. It is proposed to define a legal category as a legal tool that allows analyzing and evaluating any social phenomenon or process through the prism of their relationship (regularity) with the law. Finally, it is stated that the genesis of the development of legal categories is connected with the need to understand the role of law in the system of other social phenomena, because legal terms reflect social needs in the form of legal human behavior.

Key words: freedom, law, interpretation, legal behavior, normative legal acts, definition, duties, prohibitions.

Постановка проблеми. Сьогодні з особливою гостротою постають питання реалізації права на свободу слова в українському суспільстві, вільного висловлення своїх думок і переконань. Вуличні збори, мітинги, протести за останні роки перестали бути поодинокими. Простежується стійка тенденція до систематичності такого роду висловлення думок.

Не вистачить пальців обох рук, щоб згадати найяскравіші приклади висловлення «народної думки»: питання пільгового розмитнення авто (т.з. євробляхи), земельна реформа та запуск ринку землі, відведення військ з ліній фронту на Донбасі, вимоги звільнити колишню очільницю НБУ Валерію Гонтарєву, мітинги на підтримку бранців Кремля, колишнього голови Одеської області Міхеїла Саакашвілі, обрання запобіжних заходів активістам по кримінальним провадженням, зняття депутатської недоторканості, розслідування вбивств Катерини Ганзюк, Павла Шеремета та багато інших.

Виникає ряд логічних запитань: Чи можна будь-яке «негативне» рішення, яке ухвалюється чи приймається владним органом чи посадовою особою піддати сумніву, нівелювати його мету та соціальне призначення? Чи дійсно

під «тиском» народу, який відповідно до ст. 5 Конституції України є єдиним джерелом влади, здійснюється вплив на органи державної влади та посадових осіб? Чи є такий спосіб проявом реалізації права на свободу слова в Україні?

Перш, ніж відповісти на ці запитання, необхідно збагнути сутність, зміст та соціальне призначення свободи як явища, для цього слід звернутись до тлумачення цього поняття.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Свобода не є абсолютним явищем, вона має певні обмеження. По-перше, свобода однієї людини обмежується свободою іншої людини, поряд з якою вона співіснує у суспільстві. На цьому наголошують багато науковців, зокрема: Ф.А. Гаєк, О.І. Крюков, І. Маклін, А. Макмілан, О.О. Радченко та ін. Таким чином, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому.

Метою статті є аналіз нормативно-правового визначення свободи слова та формулювання її юридичної дефініції як правової категорії.

Виклад основного матеріалу. Негативним прикладом у цьому аспекті можна назвати філософський напрямок

«волонтаризм», що розглядає волю як вищий принцип буття. Діяти в душі волонтаризму – значить не рахуватися з історичною необхідністю, із законами природи і суспільства і видавати своє свавілля, свободу за вищу мудрість. Отже, волонтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства і житті окремої людини. Прикладом волонтаризму може бути проведена керівництвом маоїстського Китаю політика «великого стрибка» (1958–1960) і «культурної революції» (1966–1976), що принесли незліченні нещастя китайському народу. Свобода не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом вибору того чи іншого плану дій, а справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що він є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду [10].

Нажаль в Україні є випадки порушення меж свободи інших людей, коли, наприклад, засобами масової інформації оприлюднюються відомості про захворювання на COVID-19, рак, випадки усиновлення чи встановлення опікунства конкретних людей, зазвичай відомих та публічних персон. При цьому порушуються інтереси і права останніх на таємницю особистого життя.

По-друге, свобода, окремі її прояви обмежуються юридичними нормами у вигляді правових заборон. Адже бажання та інтереси людини не завжди збігають із інтересами суспільства, що змушує під впливом існуючих законів чинити так, щоб не порушувати інтересів суспільства. Яскраво підкреслює нашу позицію принцип правового регулювання: «дозволено все, що не заборонено законом».

Так, представник лібералізму, вчений-юрист І.Ю. Андрієвський (1831–1891 рр.) відстоював вільне виявлення людської волі в усьому. Водночас він передбачав неминучі обмеження цієї волі у випадках загального державного інтересу. Він підтримував ідею правової держави, де свобода людини найкраще уживалася б із суворою правовими нормами та прагнув погодити можливу свободу діяння громадянина з поліцейськими обмеженнями. Держава, на думку І.Ю. Андрієвського, повинна не лише забезпечувати за допомогою закону права людини, але також сприяти створенню умов для безпеки і добробуту, а як наслідок – для надання допомоги кожній окремо взятій людині [17, с. 26].

Таким чином, свобода як явище дуже тісно пов'язана із правом, яке покликане своєю силою врегулювати найбільш значущі сфери суспільного життя. Право цивілізує, унормовує явища і процеси, визначає права і обов'язки суб'єктів, причетних до їх реалізації тощо.

І. Кант та Г. Гегель визначали право через свободу, споконвічно припускаючи, що людська свобода в принципі не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації; право цивілізованої держави не зазіхає на первісне право, воно лише окреслює зовнішні границі простору соціальної свободи [12].

Крім цього, на взаємозв'язку права і свободи зазначають й інші вчені, зокрема:

1) право – це найбільш повний виразник свободи, яке закріплює основні детермінанти свободи та сприяє її реалізації (Л.В. Ярмол, С. Вандьо) [20, с. 256];

2) правова форма буття – це втілення свободи у суспільному житті людей (О.О. Пунда) [11, с. 36];

3) право виступає як форма здійснення свободи, як загальна міра волі індивідів; вільні індивіди – суть і зміст права [12];

4) свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом (А.М. Колодій, А.Ю. Олійник) [5, с. 164];

5) право використовується як страховий засіб (обмеження), що позначає межі, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватись. Такими обмеженнями можуть виступати не тільки юридичні закони

заборонного характеру, а і сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і волею [12] та ін.

Таким чином, право є зовнішньою формою виразу свободи, а правова поведінка – можливістю її реалізації.

У продовження нашої думки, слухним є зауваження Ф.А. Гаска про те, що свобода, закріплена у правових нормах, означає не тільки те, що індивід має можливість вибрати і несе тягар відповідальності за цей вибір; вона також означає, що індивід повинен відповідати за наслідки своїх дій, заслуговуючи на похвалу чи покарання. Свобода і відповідальність нерозривні [1, с. 77].

Відповідальність – це соціально-філософське поняття, що відбиває об'єктивно-історичний характер взаємин між особистістю і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог. Вона формується внаслідок тих вимог, що їх ставить до особистості суспільство, соціальна група, колектив [10].

Не слід плутати досить схожі за висловлюванням поняття «свобода у праві» та «право на свободу».

Розмежовуючи ці визначення, О.О. Пунда наголошує, що свобода у праві – це система встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного законом ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою. Так, Конституція України у ст. 23 чітко закріплює ідею свободи, вказуючи на те, що «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». А ч. 1 ст. 19 Основного Закону констатує: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [6]. Саме так сьогодні свобода закріплена у праві: з одного боку, закріплюється довільність поведінки, а з іншого, – закон встановлює відповідну міру відповідальності за переступання встановлених меж поведінки чи посягання на свободу інших людей. Тобто свобода у праві виражається саме через закріплення основоположних принципів (гуманізму, демократичності, рівності) та відповідних прав людини, серед яких і право на свободу. Право на свободу – це сукупність нормативно-правових конструкцій регулювання моральнозумовленої поведінки фізичної особи (людини, громадянина) у різноманітних проявах свободи у праві [11, с. 44].

Одним із основоположних прав людини є право на свободу думки і слова.

Суб'єктивне право на свободу думки й слова, як наголошує Слинько Т. М., дає можливість індивідууму висловлювати своє відношення до зовнішнього світу, подій та явищам, а також право вільно шукати, отримувати та розповсюджувати будь-яку інформацію будь-якими способами за своїм вибором. Завдяки цим правам у людини з'являється можливість безперешкодно висловлювати свої думки, вільно передавати їх іншим людям [4, с. 294].

Вперше право на свободу слова юридично було закріплено 13 лютого 1688 року, коли англійський парламент прийняв Білля про права. В ньому говорилося про те, що свобода слова, обмін думок и все, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування, бути предметом розгляду в суді і ніде крім парламенту [12]. У 1789 р. була прийнята французька Декларація прав людини і громадянина, положення якої відносно вільного вираження думки і поглядів як одних із найбільш цінних прав людини в подальшому стали зразком для законодавства багатьох держав [14].

Безумовно, надзвичайно цікавою є практика реалізації свободи слова в США. Першу поправку до Конституції США 1787 року можна вважати серцевиною Білля про права, який набув сили в 1791 році і яка забороняє Конгресу втручатися в сферу здійснення індивідуумом права

на вільне вираження власних поглядів, а також заборону Конгресу видавати закони, які обмежували б фундаментальні свободи громадян (в тому числі й свободу слова і друку) [19].

До міжнародних нормативно-правових актів, що закріплюють та гарантують право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, відносяться наступні: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р. (із заявами та застереженнями); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200 (XXI) від 16.12.1966 р.; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 36/55 від 25.11.1981 р.; Документ Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 29.06.1990 р.; Договір (проект) про запровадження Конституції для Європи (2003/С169/01), ухвалений консенсусом Європейського Конвенту 13 червня та 10 липня 2003 р.; Підсумкова декларація Варшавського саміту, прийнята 16–17 травня 2005 р. та ін. [16, с. 92].

Нині у всіх цивілізованих країнах на конституційному рівні закріплено право на свободу слова. Зокрема, це передбачено у ст. 19 Конституції Королівства Бельгії від 17.02.1994 року, ст. 21 Конституції Італійської Республіки від 01.01.1948 року, ст. 5 Конституції Федеративної Республіки Німеччини від 23.05.1949 року, ст. 14 Конституції Грецької Республіки від 11.06.1975 року, ст. 20 Конституції Королівства Іспанії від 27.12.1978 року, ст. 19 Конституції Японії від 03.05.1947 року, ст. 7 Конституції Королівства Нідерланди від 17.02.1983 року, ст. 16 Конституції Швейцарської Конфедерації від 18.04.1999 року та ін. [14].

Сьогодні основним критерієм суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості – рівень її економічної, політичної, соціальної і духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація прогресивні настільки, наскільки вони розширюють коло прав і свобод особи, створюють умови для її само-реалізації. Однак не слід забувати, що свобода лише тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминує починається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна [10].

Свобода може бути небезпечною в руках безвідповідальних людей, амбіційних політиків та демагогів. Не так вже й рідко в історії багатьох країн зловживання свободою слова призводило до підриву громадського й державного устрою, а в кінцевому рахунку й до ліквідації самої свободи слова, як і свободи в цілому. Аналізуючи свободу слова як безумовну конституційну цінність суспільства і кожної окремої особи важливо розуміти, що визнання свободи слова вимагає й визнання можливості її обмеження і в першу чергу юридичного. Не випадково в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права є пряма вказівка на необхідність на основі закону обмежити свободу слова для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моральності населення. Слід зазначити, що в ч. 3 ст. 34 Конституції України є пересторога відносно реалізації здійснення свободи думки і слова,

свободи висловлювання своїх поглядів і переконань, якщо це стосується національної безпеки, територіальної цілісності чи громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Крім того, згідно із ч. 2 ст. 64 Конституції України, ці обмеження можуть також бути доповнені і обмеженнями, які встановлюються в умовах воєнного чи надзвичайного стану [9, с. 51].

Негативним прикладом, зокрема порушення права на свободу слова, можна назвати репортажі журналістів із «лінії фронту», де в сюжеті демонструються позиції українських захисників, обличчя воїнів, позивні тощо. Такий відеосюжет може стати надбанням сепаратистів, що у свою чергу загрожує національній безпеці та територіальній цілісності, тобто порушуються охоронювані державні та суспільні інтереси.

Такі ж обмеження визначені у ст. 10 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема: «1. Кожна людина має право на свободу вираження поглядів... 2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або санкцій, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я і моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [3].

Таким чином, закріплення права на свободу слова у Конституції України є гарантією його реалізації, а також дотримання й інших суміжних прав на свободу. Поряд з цим, у суб'єктів реалізації права на свободу виникають також і юридичні обов'язки, які пов'язані із його використанням у законний спосіб, не порушуючи інтересів інших громадян та не завдаючи шкоди охоронюваним інтересам держави та суспільства.

У такий спосіб важливі соціальні явища чи процеси набувають статусу правих категорій. Правова категорія – це юридичний інструмент, який дозволяє проаналізувати та оцінити будь-яке суспільне явище чи процес через призму їх співвідношення (врегульованості) з правом. Генеза розвитку правових категорій пов'язана із необхідністю розуміння ролі права у системі інших суспільних явищ, адже правові терміни відображають соціальні потреби у формі правової поведінки людини.

Реалізація ж права на свободу слова також відбувається у формі правової поведінки (правомірної, маргінальної чи протиправної), а саме право на свободу слова є соціально значущим елементом демократичного суспільства та правової держави.

Отже, свободу слова можна цілком слушно вважати правовою категорією, яка розуміється як свобода виразу своєї думки, є комунікативним контактом, процесом комунікації, взаємозв'язку, обміну інформацією та ін.. Проте, це не тільки саме право говорити все, що завгодно, а і система поглядів, переконань, ідей, що виражаються як усно, так і письмово, а також це сукупність обов'язків і заборон, чітко визначених нормативно-правовими актами, виконання і дотримання яких є обов'язковим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної системи URL : <http://dissertation.com.ua/node/678018>.
2. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів : Літопис, 2002 . 556 с.
3. Жуковська О. Право на свободу слова та інформації в українському законодавстві та судовій практиці (деякі аспекти проблеми). URL : <http://khpq.org/index.php?id=1039004676>.

4. Слинко Т. М. Конституційно-правові гарантії свободи слова в Україні/ Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. С. 294–297.
5. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
6. Конституція України: від 28. 06. 1996 р. з наст. змін. і доп. від 21.02.2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
7. Короткий словник філософських термінів. URL: 32.fatal.ru/src/files_predmet/Philisophy/slovnyk.doc.
8. Крюков О.І., Радченко О.О. Еволюція становлення конституційних гарантії свободи інформації : історико-компаративний аналіз. *Публічне управління : теорія та практика*. № 2 (6), 2011. С. 126–138.
9. Кушніренко О.Г. Свобода слова як конституційна цінність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 1077. Серія «ПРАВО». Випуск № 15, 2013. С. 49–52.
10. Проблема свободи і відповідальності людини. URL : http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/13H3R13_3.htm.
11. Пунда О. О. Право на свободу: монографія. / О.О. Пунда. Х. : Евріка, 2006. 284 с.
12. Свобода як цінність. Право як форма свободи. URL : http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/46Chast2Rozd7Tema1Paragraf2.htm.
13. Енциклопедичний словник / Гол. ред. О.М. Прохоров. Х., 1989. 1632 с.
14. Грін О.О. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник: Альб. схем. Ужгород: Видавництво ФОП Брежа А.Е., 2015. 183 с.
15. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
16. Строган А.Ю. Право громадянина на свободу слова та думки в національних та міжнародних нормативно-правових актах : порівняльний аналіз. *Економіка та держава. Серія «Державне управління»*. № 6, 2008. С. 91-93.
17. Тимошенко В. Свобода і необхідність в історії політико-правової думки. *Право України*. 2006. № 10. С. 24–28.
18. Ярмол Л.В., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 252-257. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_43.
19. Outline the US Government. – USA: Office of International Information Programs, United States Department of State. 1989. P. vi.